УДК 811.161.2’367.322

О. С. Шатілова

Донецький національний технічний університет

АКТУАЛІЗАЦІЯ СПОНУКАЛЬНОЇ МОДАЛЬНОСТІ В ПИТАЛЬНИХ РЕЧЕННЯХ

Систематизовано конструкції із вторинною спонукальною функцією; окреслено місце формально питальних речень серед конструкцій спонукальної модальності; з’ясовано механізми виникнення додаткової спонукальної інтенції для питальних речень; визначено типологічні особливості питальних речень зі значенням спонукання; охарактеризовано їхні морфологічні та синтаксичні особливості.

Ключові слова: спонукальна модальність, вторинна спонукальна функція, питальне речення, спонукальна конструкція.

Систематизированы конструкции со вторичной побудительной функцией; обозначено место формально вопросительных предложений среди конструкций побудительной модальности; выяснены механизмы возникновения дополнительной побудительной интенции для вопросительных предложений; определены типологические особенности вопросительных предложений со значением побуждения; охарактеризованы их морфологические и синтаксические особенности.

Ключевые слова: побудительная модальность, вторичная побудительная функция, вопросительное предложение, побудительная конструкция.

Constructions with secondary incentive function are systematized; the place of formally questions among constructions of an incentive modality is designated; emergence mechanisms of an additional incentive intention for questions are found out; typological features of questions with value of motivation are defined; its morphological and syntactic features are characterized.

Keywords: incentive modality, secondary incentive function, question, incentive construction.

На сучасному етапі розвитку мовознавства дослідники до різних мовних питань підходять як в аспекті граматики традиційної, формально-описової, так і комунікативно-прагматичної граматики. Ці дослідження охоплюють формальний, семантичний, комунікативний і денотативний рівні мовної системи, а також їхні мовленнєві реалізації з комунікативного та прагматичного боку, що пов’язано з активізацією переходу мовних явищ від системи структурного рівня до функціонального. Зацікавлення питаннями вербальної комунікації пояснює зосередження уваги лінгвістів на мовленнєвому акті як результаті комунікативної взаємодії між адресантом й адресатом, а також на мовних засобах вираження інтенції адресанта у процесі мовленнєвого спілкування. Дослідження функціонального аспекту мови передбачає не тільки встановлення мотиваційного підґрунтя мовленнєвої діяльності адресанта, а й з’ясування специфіки позамовних чинників, які впливають на результати комунікації. Врахування прагматичного аспекту синтаксичних одиниць актуалізує дослідження прагматичної функції мови, яку найкраще реалізовано у спонукальних конструкціях, що відображають волюнтативні стосунки між комунікантами.

Структурно-семантичні та комунікативні характеристики спонукальних конструкцій, зокрема питання семантичних різновидів висловлень зі спонукальною модальністю, тема-рематичного зв’язку між частинами спонукального речення то-

© Шатілова О. С., 2013

що, було розглянуто у працях І. С. Андреєвої, Л. В. Бережан, Н. О. Бондаревої, І. Р. Вихованця, А. П. Загнітка, М. У. Каранської, Н. В. Швид-кої, С. В. Харченко, Л. П. Чахоян та ін. Логіко-філософський підхід до вивчення проблеми спонукальних мовленнєвих актів реалізовано в дослідженнях Г. П. Грайса, Дж. Ліча, Дж. Остіна, Дж. Сьорля, П. Ф. Строссона, які було доповнено прагмалінгвістичним підходом до проблеми в роботах Ф. С. Бацевича, О. І. Бєляєвої, В. В. Богданова, А. Вежбіцької, В. Г. Гака, Л. М. Медведєвої, Г. Г. Почепцова, О. Г. Почепцова, Б. Фрезера та ін. Прагматичні особливості директивів досліджено такими вченими, як Н. Г. Гладуш, О. Л. Дмитренко, В. І. Карабан, Л. В. Михайлова, С. В. Мясоєдова, О. В. Нарушевич-Васильєва, І. С. Шевченко та ін., які вважають, що директивний мовленнєвий акт – це волевиявлення, адресоване мовцем своєму співрозмовнику і спрямоване на виконання слухачем мовленнєвої дії та її перетворення з ірреальної в реальну з урахуванням інтенції мовця.

У сучасній лінгвістиці проблема вивчення категорії спонукання, в якому б аспекті її не розв'язували, була й залишається ***актуальною***. Незважаючи на значну кількість робіт, присвячених вивченню категорії спонукання, недостатньою мірою висвітлені механізми утворення та функціонування непрямих спонукальних утворень, зокрема питальних речень у функції спонукальних.

Метою роботи є дослідження спонукального потенціалу питальних речень, зокрема розв'язання таких ***завдань***: окреслення вторинних способів вираження спонукального значення; з'ясування місця питальних речень у функції спонукальних серед інших способів волевиявлення; опис механізмів виникнення додаткової спонукальної інтенції для питальних речень; визначення типологічних особливостей питальних речень зі значенням спонукання.

Матеріалом дослідження є українські публіцистичні тексти початку XXI століття.

Спонукальні конструкції, вилучені з публіцистичних текстів, привертають увагу розмаїттям вираження волевиявлення як у семантичному, так і в синтаксичному плані. Серед них виокремлюються дві групи: конструкції, для яких спонукання є первинною функцією, та утворення, для яких спонукання є функцією вторинною. Останні формують досить велику за обсягом групу, до якої входять різноманітні конструкції, об'єднані спільною рисою – вторинність спонукальної функції. Такі утворення спочатку виконували й формально продовжують виконувати інші функції в мовленні, передаючи значення не спонукальної, а розповідної чи, наприклад, питальної модальності. Тобто вони формально належать до розповідних, питальних, умовних, ймовірних, бажальних, але фактично виконують спонукальну функцію: *А можна московському гостю повідомити, що в Україні Прем'єр-міністр Микола Азаров не володіє українською мовою?* («Велика політика». – Інтер. – 08.10.2010. – 23:00); *Спробуємо розібратися – навіщо?* (Дзеркало тижня. – 16–22.10.2010); *Отже, порахуємо. [Три представники непарламентських партій (скільки з них опозиційних – як складеться) плюс дев'ять (коаліційних), усього 12]* (Дзеркало тижня. – 16–22.10.2010); *... протягом першого тижня бажано більше відпочивати та раніше лягати спати* (Високий замок. – 28.10.2010); *... було б непогано запросити зовнішніх фахівців...* (Музеї України. – 07.10.2010).

Розмаїття форм і способів вираження спонукання ускладнює систематизацію спонукальних конструкцій вторинної функції. Не претендуючи на вичерпність у розв'язанні питання класифікації, спробуємо все ж таки здійснити систематизацію таких утворень, спираючись на публіцистичний стиль.

На нашу думку, до конструкцій із вторинною спонукальною функцією належать:

1. Формально питальні речення.
2. Формально непитальні речення:
   2.1. Формально непитальні речення з предикатом-дієсловом у формі умовного способу.
   2.2. Формально непитальні речення з предикатом-дієсловом у формі дійсного способу.
      З предикатом-дієсловом у формі минулого часу.
      З предикатом-дієсловом у формі теперішнього часу.
      З предикатом-дієсловом у формі майбутнього часу.
   2.3. З предикатом-дієсловом у формі інфінітива.
   2.4. З предикатом, вираженим модальним словом у поєднанні з інфінітивом.
   2.5. З предикатом, вираженим перформативом.
   2.6. З предикатом, вираженим іменником.
3. Неповні речення.
4. Еквіваленти речень.

Дуже часто в ситуаціях спонукання з метою створення приємного клімату спілкування мовець вибирає для передачі волевиявлення **питальну** конструкцію: *Чи не могли б Ви допомогти? = Допоможіть.* Аналіз питально-спонукальних речень показує, що їх можна поділити на певні групи: 1) висловлення щодо спроможності адресата вчинити дію (*Чи не могли б ви говорити трохи голосніше?*; *Чи не змогли б ви дістати з верхньої полиці третій том енциклопедії?*); 2) висловлення щодо бажання, схильності адресата чинити дію, зручності для нього цієї дії (*У неділю вам було б зручно зустрітися?*; *Не бажаєте зіграти партію в шахи?*); 3) висловлення щодо необхідності чи потреби реалізації певної дії для співрозмовника (*Кашу полити підливою?*; *Молока налити?*; *Забинтувати тобі руку?*); 4) висловлення, що стосуються причин спонукання мовцем адресата до певної дії (*Може, відпочинете з дороги?*); 5) висловлення, що стосуються наявності в адресата необхідного мовцю предмета (*У тебе нема маленької викрутки?*).

У формально питальних реченнях фактично спонукальної модальності етикетні форми втілені в гіпотетичних ситуаціях. Такий спосіб висловлення спонукання є більш «м'яким» порівняно з іншими: *Чи не досить капіталізмові стояти на краю прірви?* (Українська правда. – 28.11.2011). Як влучно зазначає О. В. Нарушевич-Васильєва [6], гіпотетичність може бути реалізована кількома способами. Перший спосіб – це введення питальної модальності. Питальні структури менше детермінують майбутню ситуацію. Другий можливий спосіб – це назва ситуації, протилежної бажаній. У цьому випадку в питальну конструкцію вводиться негативність: *Чи не підвезете мого хлопця до райцентру?*; *Чи не допоможете мені в одній справі?* Застосовуючи заперечну форму питальної конструкції, мовець ніби прагне запобігти негативній реакції з боку адресата, можливість якої передбачається ним у даній ситуації. Подібну функцію, до речі, виконують і питальні односкладні речення з присудковим словом *нема* (*немає*): *У тебе олівця зайвого нема?*; *У вас, часом, немає сірників?*

С. В. Мясоєдова [5] також наголошує на тому, що сприйняття речення як спонукального зумовлене саме його оформленням як питально-заперечного. Вза-

ємодія питальної форми й заперечного компонента, експлікованого часткою *не*, надає висловленню спонукальної сили.

Неможливо погодитись із твердженням деяких лінгвістів, що питальні речення завжди сприяють покращенню клімату спілкування та пом'якшенню спонукання [5; 6; 7]. Дійсно, нерідко вживання формально питальних речень у функції спонукання пом'якшує сказане, свідчить про знання мовцем норм мовленнєвого етикету, вміння ними користуватися: *Може б, зайшов, чайку випив?* (Вітчизна. – 2009); *Мамо, може, Ви поняньчите Валерика хвилин двадцять?* (Вітчизна. – 2009); *А чи не могли б ви показати мені просто велике поле пшениці?* (День. – 06.05.2004); *Може, Вам допомогти?* (Вітчизна. – 2009). Проте деякі питальні речення є навіть грубими, фамільярними тощо: *Ну, чого застряла?* (Вітчизна. – 2009) = *Проходь, не стій на одному місці; Якого ти... беня закудикуєш?* (Вітчизна. – 2009); *Ми сьогодні їсти будемо?!; Хвилину Ви можете помовчати? (=помовчіть хвилину)* («Шустер-LIVE». – ТРК Україна. – 15.10.2010. – 20:20)

Серед питальних речень є стандартизовані, які починаються завжди із *«Чи не…»: Чи не могли б Ви допомогти? Чи не розкажете нам про Ваші гастролі?* Деякі питальні речення спонукальної семантики є готовими мовленнєвими формулами, наприклад, конструкцію *Чи немає у Вас годинника?* адресат сприйме як спонукання повідомити час.

Варто додати, що речення, побудовані за моделлю *«Чи не + предикат»*, є більш ввічливими, ніж стандартні ядерні спонукальні конструкції. Цікаве розуміння категорії ввічливості представлене в роботі Р. Конрада [4]. Він зазначає, що «абстрактний принцип ввічливості як універсальної максими «Будь ввічливим» практично позбавлений змісту, адже для того, щоб бути ввічливим, тобто вміти діяти певним правильним чином, слід знати, що означає бути ввічливим, тобто знати, що й за яких обставин розцінюють як ввічливість. … Ввічливість, очевидно, визначається не тим, що висловлення приймає вигляд питання, а тим, чого стосується, з приводу чого та в якій ситуації ставиться питання. … ввічливість приписує ставитися до бажань, як і взагалі до особи іншої людини, із постійною повагою та не турбувати її без її згоди. Саме тому в певних ситуаціях необхідним є попереджувальне питання, що дає можливість переконатися в тому, що співрозмовник готовий для подальшого спілкування» [4, с. 369–371]. Отже, ввічливе спонукання поряд із висловленням бажаності дії для мовця виражає також його уявлення про можливу обтяжливість цієї дії для виконавця.

Цікавою особливістю спонукальних речень, виражених формально питальними реченнями, є відсутність показників часу. Дієслівні форми, вміщені в реченнях формально мають категорію часу, але при цьому вона не передає інформації, не відіграє суттєвої ролі: *Ну що? Пішли!*

Спонукальна функція нерідко виникає в риторичних запитаннях. Вони являють собою категоричне експресивне ствердження чи заперечення, оформлене у вигляді питання, виражаючи при цьому впевненість у протилежному.

Можливість непрямого використання таких формально питальних речень уже реалізована: вони метафорично виражають ідею безапеляційного ствердження чи заперечення, водночас певна частина риторичних запитань здатна мати вторинне непряме вживання – виражати спонукання: *Хіба ти мене розумієш? = Звичайно, ти мене не зрозумієш; А чому я повинен думати? = Нехай думають інші, а не я; Хто ж так пише? = Так не пишуть, пишіть по-іншому; Нащо сваритися? = Не сваріться.*

Отже, спонукальна функція виникає у певних типів питальних речень за умови відповідних прагматичних характеристик комунікативного акту. Вибір не-

прямого способу спонукання (у формі запитання) не завжди вмотивований прагненням мовця бути ввічливішим. Так, з одного боку, існують емоційно забарвлені питально-спонукальні висловлення, які відображають незадоволення, роздратованість чи іронічне ставлення до адресата *(Може, ви припините сваритися? Ти будеш займатися чи ні? Ти чого й досі не спиш?).* Такі висловлення часто виражають вимогу чи наказ. З іншого боку, вибір непрямої форми може визначатися об'єктивними причинами. Так, якщо мовець спонукає адресата до дії небажаної, просить про послугу, то, враховуючи етикетні норми, він повинен використовувати тільки питально-спонукальні (а не імперативні) висловлення: *Чи не могли б Ви посунутися? Ви не підкажете, як знайти <…> ? Ви б не могли відчинити вікно?* Але якщо йдеться про дії, що входять до кола обов'язків адресата, мовець може вживати прямі способи спонукання: *Дайте, будь ласка, бланки.*

Важливо підкреслити, що заклик і мольба не можуть бути виражені непрямим способом. Запитання з часткою *НЕ* передають некатегоричну семантику. Адресат має змогу обирати між перспективою виконання та невиконання дії. Ситуації мольби та заклику не передбачають альтернативності в поведінці виконавця.

Таким чином, у виборі того чи іншого способу оформлення спонукання вагомим чинником є загальний контекст спілкування, зокрема врахування особливостей комунікативної ситуації. Ввічливість не є єдиним мотивом використання непрямих способів спонукання. Не всі різновиди спонукання можуть бути виражені непрямими способами, зокрема неможливо в такий спосіб передати мольбу та заклик. Індикатором для визначення спонукальної функції речення є комунікативна ситуація, в межах якої питальне речення розкриває спонукальний потенціал.

Запропонований аналіз потенційно спонукальних питальних речень окреслює коло можливих у подальшому досліджень, не претендуючи на вичерпність розв'язання проблеми, оскільки питання дослідження різноманіття спонукальних конструкцій вимагає спеціально призначеного ґрунтовного вивчення їхньої функціонально-стилістичної спроможності.

Бібліографічні посилання

1. **Беляева Е. И.** Грамматика и прагматика побуждения : Английский язык / Е. И. Беляева. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1992. – 168 с.
2. **Бережан Л. В.** Волюнтативні відношення в мовленнєвій діяльності : конспект лекцій зі спецкурсу / Л. В. Бережан. – Чернівці : Рута, 1999. – 36 с.
3. **Завальнюк І. Я.** Синтаксичні одиниці в мові української преси початку XXI століття : Функціональний і прагматичний аспекти : монографія / І. Я. Завальнюк. – Вінниця : Нова Книга, 2009. – 400 с.
4. **Конрад Р.** Вопросительные предложения как косвенные речевые акты / Р. Конрад ; пер. с нем. В. А. Плунгяна // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. – М. : Прогресс, 1985. – С. 216–227.
5. **Мясоєдова С. В.** Категорія спонукання і її вираження в непрямих висловленнях сучасної української мови : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / С. В. Мясоєдова. – Х., 2001. – 16 с.
6. **Нарушевич-Васильєва О. В.** Категорія спонукальності у прагмастилістичному аспекті : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Нарушевич-Васильєва. – Одеса, 2002. – 22 с.
7. **Харченко С. В.** Семантико-синтаксична та комунікативна структура речень спонукальної модальності : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / С. В. Харченко. – К., 2001. – 20 с.
8. **Филатова Е. А.** Побудительные высказывания как речевые акты в современном русском языке : дисс. … канд. филол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / Е. А. Филатова. – М., 1997. – 231 с.

Надійшла до редколегії 27.02.13